ISSN NO 2231-4342

शिव छत्रपती शिक्षण संस्थेचे

राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

Multi Disciplinary International Research Journal Peer Reviewed
December 2022 Special Issue

शोधनिबंध संग्रह २०२२

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

३० वे अधिवेशन

दि. ०९ व १० डिसेंबर २०२२

संपादक
प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे
कार्यकारी संपादक
डॉ. सतीश कदम

शोध निबंध संग्रह २०२२
Peer Reviewed
Multi-Disciplinary International Research Journal
December 2022 Special Issue

प्रमुख संपादक
डॉ. महादेव गव्हाणे
प्राचार्य
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.

कार्यकारी संपादक
डॉ. सतिश कदम
अध्यक्ष
अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

स्थानिक संयोजन समिती
प्रो. सदाशिव शिंदे, उपप्राचार्य, राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.
डॉ. अर्चना टाक, स्थानिक सचिव व इतिहास विभागप्रमुख
डॉ. राहूल मोरे, इतिहास विभाग
डॉ. प्रियदर्शनी पाटील, इतिहास विभाग

अरूणा प्रकाशन :
१०३, ओमकार कॉम्पलेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७.
मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर
मुखपृष्ठ : श्री. संगमेश्वर भांगे, लातूर
प्रथम आवृत्ती : दि. ०९ डिसेंबर २०२२
मुल्य : ६००/-

या शोध निबंध संग्रहात प्रकाशित झालेल्या शोध निबंधातील मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.
ती मते त्या-त्या संशोधकांचीच समजावीत.

६९.	प्रा.डॉ संतोष तुकाराम कदम	फलटण तालुक्यातील शेतीच्या विकासामध्ये कृषी सहकारी सोसायट्यांचे योगदान (सन १९४८ - २०००)	३६९
७०.	प्रा. डॉ. शिवाजी गाढे	आधुनिक विभाग संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि दादासाहेब गायकवाड	३७२
७१.	प्रा. सुनिल भालेराव पाटील	सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे विस्थापितांबाबत नर्मदा बचाव आंदोलनाची भूमिका विशेष संदर्भ : नवनिर्माणाचा कार्यक्रम	३७५
७२.	भाऊसाहेब शिवाजीराव उमाटे	हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील जालियानवाला बाग गोर्टा हत्याकांड	३८०
७३.	प्रा. गावीत यशवंत चेमा	पश्चिम खानदेशातील भिल्ल सेवक 'जयंतराव नटावदकर', कार्य कर्तुत्व - एक अभ्यास	३८६
७४.	प्रा.धनवे एच.डब्लू	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील रेडिओ केंद्राचे योगदान	३९०
७५.	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	मराठवाडा मुक्तिसंग्राम : एक न्यायिक लढा	३९४
७६.	डॉ.अनिता व्यंकटराव शिंदे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन- एक नवा दृष्टीक्षेप	३९९
७७.	डॉ.सोमनाथ दत्तात्रय कदम	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चळवळ आणि मराठा समाजाचा सहभाग विशेष संदर्भ - रत्नागिरी जिल्हा १९३० ते १९४०	४०३
७८.	डॉ. माणिक पोपट पाटील	१९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यात साप्ताहिक मातृभूमि या मराठी वर्तमानपत्राचे योगदान	४१०
७९.	प्रा.डॉ.गाढवे किशोर गुलाब	एन्‍रॉन विरोधी लढा आणि प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील	४१५
८०.	कदम अंगध आत्माराम	भारतातील महिला शिक्षणाचा इतिहास	४२०
८१.	डॉ. गंगणे आर.व्ही.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ परिक्षेत्र अंतर्गत उस्मानाबाद जिल्हयातील स्त्रीयाचे सामाजिक कार्ये (१९५८ ते २०१०)(विशेष संदर्भ : सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक कार्ये)	४२६
८२.	लेफ्ट. डॉ. अर्चना टाक	अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी : महाराष्ट्रातील बालवीर चळवळीची प्रणेती	४३०
८३.	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	नवभारत मासिकातील भारतीय परराष्ट्र धोरण विषयक विचार	४३४
८४.	राजश्री गुणाजीराव भोपाळे	हैदराबाद संस्थानातील ऑपरेशन उमरी बँक	४४०

ISSN No. 2231-4342

८२.

अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी : महाराष्ट्रातील बालवीर चळवळीची प्रणेती

लेफ्ट. डॉ. अर्चना टाक
इतिहास विभागप्रमुख,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

स्वतंत्र राष्ट्रांमधील नागरिकत्व ज्या- ज्या व्यक्तींचे घटकत्वामुळे बनते अशा [illegible] कर्तृत्ववान, बलशाली असल्या पाहिजेत व त्या व्यक्तींमध्ये समाजोन्नतीसाठी सेवाधर्माची [illegible] पाहिजे. या एका वाक्यामध्ये श्री. बेडन पावेल यांनी बालवीर चळवळीचे ध्येय, कार्य व उपयुक्तता [illegible] २२ फेब्रुवारी १८५७ रोजी लंडन येथे जन्मलेल्या रॉबर्ट स्टीफन स्मिथ बेडन पावेल यांच्याकडे [illegible] जनकत्व जाते. ते लहान असतानाच त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले. नंतर त्यांच्या कुटुंबावर अनेक [illegible] आले. परंतु त्यावर मातृप्रेरणेने मात करून त्यांनी आपले आयुष्य घडविले. सैन्यात असताना त्यांनी [illegible] सैनिकांना संदेश देणे- घेणे, पहारा करणे ही कामे करून घेतली. त्यांनी इ.स. १९०७ यावर्षी [illegible] बॉईज चळवळ म्हणजेच बालवीर चळवळ व इ.स. १९१० यावर्षी मुलींकरिता गर्ल गाईड [illegible] वीरबाला चळवळ सुरू केली. त्यांनी सुरू केलेली ही स्काऊट चळवळ पुढे जागतिक चळवळ [illegible] आली.

लहान मुले म्हणजे मातीचा गोळा असतो. त्याला जसा आकार आपण देऊ तसे ते [illegible] वयातच जर विश्वशांती, बंधुत्व, शिस्त, राष्ट्रप्रेम, सहकार्याची भावना, श्रमाचे महत्व व सवय, एकता, [illegible] स्वावलंबन या गोष्टींचे धडे मुलांना दिले गेले तर त्यांचे व्यक्तिमत्त्व चांगल्या प्रकारे विकसित होईल. [illegible] पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच वरील शिक्षणही मिळणे गरजेचे आहे. केवळ पुस्तकी ज्ञानाच्याच चौकटीत [illegible] वरील प्रकारचे शिक्षणही मुलांना लहान वयातच मिळाले तर शिक्षणाचे खरे ध्येय साध्य होईल. श्री. [illegible] हे बालवीर व वीरबाला संघटना या आपल्या लेखात म्हणतात, मणभर पुस्तके व कणभर ज्ञान [illegible] मर्यादित अर्थ समजला जातो व शिक्षणाचे खरे ध्येय विसरले जाते.१ केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळविल्याने, [illegible] पदव्या प्राप्त केल्याने आदर्श नागरिक तयार झाला असे म्हणता येत नाही. तर आदर्श नागरिक बनण्याकरिता [illegible] विकास, अध्यात्मिक विकास व बौद्धिक विकास या तिन्हींचा संगम व्यक्तीच्या ठायी होणे गरजेचे आहे. [illegible] फक्त वरील जोपासना केल्यानेच साध्य होऊ शकते.

प्रेमभावना, सहकार्य भावना, शांतता, बंधुत्व, स्वावलंबन, श्रममय जीवन, संघटन वृत्ती, परोपकार, [illegible] सेवाभाव हे गुण अंगीभूत करण्यास बालवय हेच योग्य वय असते. कारण एखादी गोष्ट लहान मूल [illegible] आत्मसात करू शकते तितक्या पटीने मोठा माणूस आत्मसात करू शकत नाही. त्यामुळे लहान मुलांना [illegible] जीवनात पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच वरील गुणांचे नैतिक शिक्षणही देण्यास सुरुवात झाली. या गुणांची [illegible] करणाऱ्या मुलास बालवीर व मुलीस वीरबाला असे नामाभिधान प्राप्त झाले. संस्कारमय शिक्षण देऊन [illegible] सुसंस्कृत नागरिक घडविण्यासाठी बालवीर चळवळ उभारली होती. अखिल जगातील मानव जातीच्या [illegible]

…मुला-मुलींसाठी ही चळवळ सुरू केली होती. देव, धर्म, जात, देश, भाषा, संस्कृती अशा …ची मर्यादा यासाठी नव्हती. प्रखर राष्ट्रप्रेम आणि मानवासहित सर्व प्राणिमात्रांची सेवा स्काऊट द्वारे … स्काऊट म्हणजे दया, स्काऊट म्हणजे प्रेम, देव, देश, धर्म, प्राणिमात्र, विकलांग, दुर्बल घटक या … प्रेम करतो. तो उत्तम चारित्र्य जोपासतो. तो कुठल्याही सत्कृत्यासाठी सदैव तयार असतो.

…बाला यांना लहान वयातच समाजकार्याची प्रेरणा दिली जाई. त्यांना दररोज एक तरी सत्कार्य करावेच … हा त्यांच्यातील विशेष गुण होता. त्यांना स्वतःची कामे स्वतः करावी लागत असत. अडचणीत … करणे, श्रमदान करणे अशी समाजोपयोगी कामे लहान वयातच केल्याने बालवीरांच्या ठिकाणी …ची भावना उत्पन्न होत असे.लहान मुले ही आपल्या देशाचा भावी आधारस्तंभ असतात. भावी …ची सूत्रे त्यांच्या हातात जाणार असतात. लहान वयातच त्यांना सत्कार्याचे बाळकडू पाजल्यास पुढे … देशाचे उत्तम नागरिक बनतील. असे उत्तम नागरिक असलेला देश नेहमी प्रगतीपथावरच चालताना

…वीर व वीरबाला हे लॉर्ड बेडन पावेल यांना अखिल मानवजातीच्या सुखासाठी पडलेले सुंदर स्वप्न. …क्षात साकार केले. त्याचे पडसाद संपूर्ण जगावर उमटले. त्याची चळवळ झाली आणि संपूर्ण जगात …नांची स्थापना होऊ लागली. अहमदनगरच्या सोसायटी हायस्कूल मध्येही बालवीर विभागाची स्थापना …शाळेत इ.स. १९१८ मध्ये पहिले बालवीर पथक सुरू करण्यात आले. महाराष्ट्रात बालवीर शिक्षण प्रथम …चा मान अ. ए. सोसायटीलाच आहे.२

सोसायटी हायस्कूल मध्ये बालवीर संघटनेची स्थापना करण्याचे खरे श्रेय श्री. हरिभाऊ केशव पटवर्धन यांना … सोसायटी हायस्कूल मध्ये बालवीर शिक्षणाला चालना दिली. त्यांना याकामी श्री. माणिकचंदजी मुथा, …साहेब मिरीकर, सरदार थोरात यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले. इ.स. १९२० ते १९२४ व इ.स. १९२४ … या काळात अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटीचे अनुक्रमे चिटणीस व कार्याध्यक्ष होते. भारतीय स्वातंत्र्य …तील एक नेत्या डॉ. बेझंट यांनी अड्यार येथे बालवीर संघटनेची स्थापना केलेली होती. हरिभाऊ … गेलेले असताना त्यांना तेथे श्रीमती बेझंट बाईंनी स्थापन केलेली बालवीर संघटना व तिचे कार्य पहावयास … ते पाहून सोसायटी हायस्कूल मध्ये ही बालवीर संघटना स्थापन करण्याची तीव्र इच्छा त्यांच्या मनात निर्माण … आजचा विद्यार्थी हा उद्याचा नागरिक असतो. त्यामुळे त्याचा शारीरिक, मानसिक व आत्मिक विकास व्हावा … वाटे. त्यासाठी त्यांनी श्री. विजयतुंग व श्री. आर्यरत्नम हे दोन श्रीलंकन बालवीर शिक्षक स्वखर्चाने … नगरला आणले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सोसायटी हायस्कूल मधील श्री. शंकरराव पारनाईक व श्री. … जोशी या दोन शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले. श्री. पारनाईक व श्री. जोशी हे दोन शिक्षक पूर्णपणे प्रशिक्षित …नंतर इ.स. १९१८ यावर्षी सोसायटी हायस्कूल मध्ये पहिले बालवीर पथक सुरू करण्यात आले. या पहिल्या … पथकात नगर मधील अनेक पालकांनी आपल्या मुलांची नावे नोंदविली. पुढे अहमदनगर एज्युकेशन …टीने चालविलेल्या या उपक्रमाचा विस्तार होऊन अहमदनगर शहरात स्काऊट असोसिएशन या संस्थेची … करण्यात आली. अशा रीतीने महाराष्ट्रात प्रथम अहमदनगर येथेच बालवीर चळवळीस सुरुवात झाली. पुढे …चळवळ महाराष्ट्रभर पसरली व या चळवळीद्वारे विधायक कामे घडून आली.

वास्तविक पाहता लॉर्ड बेडन या पावेल ब्रिटिश व्यक्तीने बालवीर चळवळ सुरू केलेली असल्याने व …ळी ब्रिटिश भारतावर राज्य करत असल्याने या चळवळीकडे पाहण्याचा भारतीयांचा दृष्टिकोण संकुचित होता. … ब्रिटिशाने चालू केलेल्या चळवळीचा जर आपण स्वीकार केला तर आपला फक्त तोटाच होईल असे इथल्या

लोकांना वाटत होते. अहमदनगरही याला अपवाद नव्हते.अशा परिस्थितीत लोकांची मानसिकता
चळवळीचे महत्त्व त्यांना पटवून देऊन नगरमध्ये ती सुरू करण्याचे काम केले ते हरिभाऊ पटवर्धन,
वकील, पारनाईक वकील, नानासाहेब मिरीकर, सरदार थोरात यांच्या प्रोत्साहनाने व प्रेरणेने
महायुद्धकाळातच बालवीर चळवळीस सुरुवात झाली होती. त्यावेळी स्वातंत्र्य संग्रामाच्या
आपला देश जात होता. त्यामुळे देशात अस्थिर परिस्थिती निर्माण झालेली होती. या अस्थिर परिस्थितीमुळे
सुरू झालेली बालवीर चळवळ थंडावली होती.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या समाजोपयोगी व पर्यायाने राष्ट्रोपयोगी असलेल्या चळवळीचे पुनरुज्जीवन
केले ते जिल्हा स्काऊट कमिशनर खानसाहेब सरोष के. इराणी व असिस्टंट जिल्हा स्काऊट कमिशनर
बाबासाहेब मिरीकर या दोघांनी. त्यांनी माध्यमिक शाळांचे मुख्याध्यापक, जुने बालवीर कार्यकर्ते,
नागरिक, प्राथमिक शाळातील बालवीर व इतर नागरिक यांची सभा नगर शहरपालिकेच्या
जुलै १९४८ रोजी घेतली. मुंबई प्रांतिक बालवीर संस्थेचे कार्यकारी कमिशनर असलेले श्री. डी.
या सभेस उपस्थित होते. त्यांनी बालवीर चळवळीचा इतिहास व उपयुक्ततेबद्दल उपस्थितांना
खानसाहेब इराणी व सरदार बाबासाहेब मिरीकर यांच्या प्रयत्नांनीच अहमदनगर शहराकरिता
करण्याचे ठरले ते याच सभेत. श्री. इराणी व बाबासाहेब हे आपल्या शालेय जीवनात स्वतः
बालवीर चळवळीचे महत्त्व जाणून थंडावलेल्या या चळवळीस त्यांनी पुनरुज्जीवन प्राप्त करून दिले होते.
कार्यामुळेच इ.स. १९५० यावर्षी महाराष्ट्र राज्याचे तत्कालीन गृहमंत्री नामदार श्री. मोरारजी देसाई
खानसाहेब सरोष के. ईरानी व श्री. सरदार बाबासाहेब मिरीकर यांना मेडल ऑफ मेरिट देऊन गौरविण्यात आले
होते.३

सोसायटी हायस्कूलमध्ये इ. स. १९१८ मध्ये एकच बालवीर पथक सुरू झाले होते. पुढे
होऊन इ.स. १९२५ यावर्षी हायस्कूलमध्ये तीन बालवीर पथके होती. रेडक्रॉस ही जागतिक
पावलेली एक संघटना असून युद्धात जखमी झालेल्या सैनिकांना मदत करणे हा तिचा उद्देश आहे.
संपूर्ण भारतात अनेक शाखा कार्यरत असून अहमदनगर शहरात इ.स. १९४९ यावर्षी प्रथमच रेडक्रॉस
स्थापना करण्यात आली होती. सोसायटी हायस्कूलच्या बालवीरानी मात्र तत्पूर्वीच इ. स. १९२२-२३
फंडाच्या मदतीसाठी एक नाटक बसविले होते. इ. स. १९२४ यावर्षी मुंबई येथे बालवीर मेळाव्याचे
करण्यात आले होते. या मेळाव्यात सोसायटी हायस्कूलच्या बालवीर पथकांनी भाग घेतला होता.
मध्ये सोसायटी हायस्कूलच्या बालवीर पथकांनी बँडसाठी देणगी मिळवली. तेव्हापासून त्यांना बँड
देण्यात येऊ लागले.

श्री. हरिभाऊ पटवर्धन यांच्या नंतरचे अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटीचे चिटणीस श्री.
पारनाईक यांनी हायस्कूलच्या बालवीर विभागाकडे जातीने लक्ष दिले. बालवीर पथकाच्या शिक्षणासाठी
दरवर्षी २०० रुपये इतकी रक्कम मंजूर केली. त्या पैशातून पथकाच्या सहली, शेकोट्या, निसर्ग निवास
केला जाई. श्री. पारनाईक यांच्या कार्यकाळातच बालवीर पथकातून 'गरीब विद्यार्थी सहाय्यक निधी'
सुरुवात झाली. त्याचे श्रेय श्री. पारनाईक यांच्याबरोबरच सोसायटी हायस्कूलचे त्यावेळचे मुख्याध्यापक
नवाथे यांना जाते.

श्री. रावसाहेब पटवर्धन, श्री. अच्युतराव पटवर्धन, सरदार बाबासाहेब मिरीकर, श्री. दत्तोपंत
अण्णासाहेब गुणे,श्री. गोपाळराव क्षीरसागर, श्री. दत्तोपंत गटणे, श्री. सप्तर्षी बंधू, श्री. पाटणकर बंधू, श्री.

मिळ या अहमदनगर शहरात व जिल्ह्यात विविध क्षेत्रात विधायक कामे करून नगरच्या इतिहासात आपल्या कार्याचा खोल ठसा उमटवलेल्या व्यक्ती विद्यार्थीदशेत सोसायटी हायस्कूलच्या बालवीर पथकात होत्या.

कालांतराने अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटीच्या इतरही शाखांमध्ये बालवीर शिक्षणास सुरुवात झाली. बालवीर संघटनेला जगातील सर्व राष्ट्रात आज महत्त्वाचे स्थान आहे. बालपणापासूनच मुलांना चांगले वळण लावणे, त्यांची निरीक्षण शक्ती वाढविणे, त्यांच्यात स्वावलंबन, शिस्त व आज्ञाधारकत्व निर्माण करणे वगैरे उत्तम नागरिकास आवश्यक जे गुण ते बालपणापासूनच त्यास शिकविण्याची संघटना म्हणजेच बालवीर संस्था होय. नगर शहरात श्री.माणिकचंदजी मुथा, श्री. हरिभाऊ पटवर्धन, सरदार नानासाहेब मिरीकर, श्री. आप्पाजी थोरात यांच्या नेतृत्वाखाली ही चळवळ शहरात व जिल्ह्यात सुरू झाली.४

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समाजातच तो जन्मतो, जगतो, वाढतो, लहानाचा मोठा होतो. अशा प्रकारे सामाजिक जीवन जगत असताना मनुष्याला समाजाकडून काही अधिकारांची प्राप्ती होते. त्याचबरोबर समाजाप्रती मनुष्याच्या असलेल्या कर्तव्यांचे पालन करून सामाजिक ऋणाची परतफेड करण्याची संधीही त्याला वारंवार मिळत असते. परंतु काही व्यक्ती आपल्या अधिकारांबाबत अधिक जागृत व तितक्याच पटीत कर्तव्यांचे पालन करण्याबाबत उदासीन असलेल्या दिसून येतात तर काही व्यक्ती समाजाकडून आपल्याला मिळणाऱ्या अधिकारांकडे दुर्लक्ष करून समाजाप्रती असलेल्या आपल्या कर्तव्यांच्या पालानाबाबत अधिक दक्ष असलेल्या दिसून येतात. अशा व्यक्ती ज्या समाजात असतात तोच समाज खर्या अर्थाने सुखी समाज असतो. अहमदनगरचा विचार करता हि भूमी यादृष्टीने संपन्न ठरली असल्याचे दिसून येते.

दि. २८ मे १४९० रोजी अहमदनगर शहराची स्थापना झाली. या भूमीचा तत्पूर्वी म्हणजेच प्राचीन काळापासुंचा इतिहास उपलब्ध आहे. पुराणांतही याबद्दल उल्लेख सापडतात. बिदरचा सेनापती जहांगीरखान याच्याशी लढताना मलिक अहमदशहा यांना याच भूमीत विजय प्राप्त झाला. या युद्धभूमीवरच त्यांचे कर्तृत्व जागे झाले. पराक्रम जागा झाला. म्हणूनच या भूमीचे नामकरण त्यांनी स्वत:च्या नावावरून अहमदनगर असे केले. पुढे ब्रिटिश राजवटीत इ.स. १८२२ मध्ये या प्रांताला जिल्ह्याचा दर्जा मिळाला. आज अहमदनगर जिल्हा हा क्षेत्रफळाने सर्वांत मोठा जिल्हा आहे.

सामाजिक जीवनाबाबातीत जागतिक आदर्श ठरतील असे असंख्य समाजधुरीण या भूमीतून उदयाला आले. त्यांनी स्थापन केलेल्या संस्थांनी अहमदनगरच्या सामाजिक व राजकीय विकासात मोलाची भर टाकली आहे. अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी या शैक्षणिक संस्थेनेही आपल्या कार्याचा ठसा अहमदनगरच्या सामाजिक जीवनात उमटवला आहे. या संस्थेचे महाराष्ट्रातील बालवीर चळवळीतील योगदान याचाच आढावा या शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

संदर्भ :

१. अर्चना टाक, सरदार रामराव गोपाळराव उर्फ बाबासाहेब मिरीकर व्यक्ती आणि कर्तृत्व, एम. फिल इतिहास लघुप्रबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे, एप्रिल २००९, पृ. ९६.

२. अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटी हायस्कूलचा शतसांवत्सरिक महोत्सव आणि अ. ए. सोसायटीचा हीरक महोत्सव स्मारक ग्रंथ, अहमदनगर, फेब्रुवारी, १९५५, पृ. ११३.

३. अर्चना टाक, उनि, पृ. ९७-९८.

४. अहमदनगर नगरपालिका शतसांवत्सरिक स्मारक ग्रंथ, अहमदनगर नगरपालिका प्रकाशन, अहमदनगर, १९५४, पृ. ३८५.

* * *